

35. Прудников Ю.Ф. Комплектование Русской армии (1794-1804 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ю.Ф. Прудников. – М., 1972. – 22 с.
36. Сидорук С.А. Проблема рекрутської повинності мешканців Правобережної України в законодавчих і нормативних актах Повного зібрання законів Російської імперії / С.А. Сидорук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. держ. ун-т, 2007. – Вип. 6 : в 3-х т. – Т. 1. – С.8-10.
37. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України : [наукове історико-етнологічне видання] / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2005. – 409 с.
38. Філінюк А.Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII–XIX століть / А.Г. Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. держ. ун-т, 2004. – Вип. 3 : в 3-х т. – Т.1. – С.17-20.
39. Філінюк А.Г. Вплив церковно-релігійного чинника на особливості виконання рекрутської повинності населенням Поділля / А.Г. Філінюк, С.А. Сидорук // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т.12: Матеріали восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». – С.230-244.
40. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.
41. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В.С. Шандра. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.

In the article basic principles of politics of the Russian empire are reflected in relation to introduction and control after implementation of Right-bank Ukraine of recruit and contiguous to her duties habitants.

Key words: recruit duty, recruit set, army, public policy, Right-bank Ukraine.

Отримано: 17.05.2012

УДК 94(485):355.48«1709/1714»

О. М. Слісаренко

БУКОВИНСЬКИЙ ПРИКОРДОННИЙ ІНЦИДЕНТ 1709 РОКУ

Статтю присвячено аналізу маловідомих подій Північної війни, що стали одним з приводів до російсько-турецької війни 1710–1713 рр.

Ключові слова: іррегулярні війська, задача в полон, переправа, прикордонний конфлікт.

В історії України першої половини XVIII ст. однією з найбільш значущих подій вважається Полтавська битва 27 червня (8 липня) 1709 р. Її результати позбавили Україну шансу на здобуття незалежності у Новий час, час буржуазних революцій, час утворення модерних націй.

Перемога росіян у Полтавській битві цілком вірогідно могла б взагалі покінчити з Україною як з державним утворенням: ліквідовано Запорізьку Січ, фактично скасовано гетьманство, створено спеціальний орган російського управління Україною – Малоросійську колегію, територію Гетьманщини фактично окуповано російськими військами.

Тим не менше, цього не сталося: невдовзі по смерті Петра I було відновлено гетьманство, скасовано Малоросійську колегію, а у 1734 в Україну повернуто Запорізьку Січ. Україна одержала майже на 50 років відстрочку й продовжила автономне існування.

Чому ж Петро I не довів справу до кінця? На думку автора запропонованої статті, основною причиною цього стала поразка Росії у війні з Туреччиною 1710-1713 рр. Після невдалого Прутського походу Петро зрозумів, що Україна ще потрібна як буферна зона, як додаткова збройна сила.

Безпосереднім же приводом до цієї війни стали події другої половини вересня 1709 р., коли російські війська намагались здійснити операцію з перехоплення шведського короля, що повинен був повертатись з Бендер до Швеції через Подолію.

Темою запропонованої статті автор вибрав прикордонний конфлікт трьохсотлітньої давнини, який достатньо швидко призвів до російсько-турецької війни. Автор надіється провести історико-юридичний аналіз подій і аргументів сторін у даному прикордонному конфлікті, оскільки, на його думку, уже тоді використовувалась аргументація наближена до сучасної, а сам конфлікт мав місце в період формування сучасних міжнародно-правових принципів. До сьогодні дана тема не була предметом спеціально-правових досліджень, автору відомі лише роботи класичних істориків, до того ж вони достатньо поверхово розглядають цей конфлікт. Серед найбільш відомих слід назвати знаного петербурзького дослідника В.С. Возгрина, а також С.Ф. Орешкову і Б.М. Григор'єва [3, 10, 4]. Певний інтерес викликають також роботи українських вчених О. Репана, Н. Бесєдіної, В. Рибачука, Н. Цехмістро [9, 2, 11]. Хоча Полтавська битва має величезну історіографію, але післяполтавські події вивчались досить поверхово, незначним колом дослідників. Власне, про бій під Чернівцями побіжно згадано лише відомим радянським та російським дослідником В.О. Артамоновим [1].

На жаль автору невідомі публікації турецьких дослідників цього конфлікту, тим більш таких, що дають історико-юридичну його оцінку в контексті історико-правових досліджень. Тому автор запропонованого матеріалу сподівається підштовхнути вчених Росії, України та інших країн до вивчення цих подій.

Метою даного матеріалу автор вважає з одного боку відтворення перебігу подій вересня 1709 р., з іншого боку встановлення реального місця Черновицького інциденту як у подіях Північної, так і російсько-турецької воєн. Джерелами для досягнення цієї мети послужили тогочасні російські документи, опубліковані у виданні «Письма и бумаги императора Петра Великого» [6, 7] та в меншій

мірі, у спогадах Акселя Юлленкрука, полковника шведської армії, що керував шведсько-українським загоном у вересні 1709 р. [8].

Історичний фон вказаних подій був наступним. По закінченні Тридцятилітньої війни майже два роки (1646–1648) складалась система міжнародних договорів, названа Вестфальською. Вона більшим чим на 200 років визначила позиції політичних сил у Європі і позначила територіальні реалії на континенті. Дуже важливим політичним фактором у Європі залишалася Османська імперія. Вона хоча й безпосередньо і не була задіяна у Вестфальській системі, але відіграла вкрай важливу роль у міждержавних відносинах, не виключаючи навіть такі віддалені регіони як Іспанія, Англія і Скандинавія. Характерно, що саме в цей період закріплюється інститут постійних дипломатичних місій при урядах найбільших держав.

Хоча Османська імперія уже пережила пік своєї військової, територіальної та політичної могутності, засвідчений Бучацьким договором 1672 з Річчю Посполитою і Бахчисарайським миром 1681р., з Московським царством, все ж її занепад був ще неочевидним. Не дивлячись на болючі військові поразки у 1683 і 1697 рр. в боротьбі зі Священною Лігою їй ще вдавалося ефективно відбивати удари коаліціантів, наприклад, в ході московських походів на Крим і під Азов (1687, 1689, 1695 рр.).

Поразка шведської армії під Полтавою не тільки не розрядила напруги, але й навпаки посилила побоювання османського керівництва стосовно подальших намірів російського царя. Тепер, з поразкою Карла XII, не залишалось перешкод для перетворення Московського царства в Російську імперію. У Стамбулі справедливо побоювались, що наступною її жертвою стануть Крим і Туреччина. Це занепокоєння підкріплювалося давньою територіальною суперечкою відносно фортеці Кам'яний Затон на лівому березі Дніпра. Взагалі Петро ще у 1702 році наказав побудувати фортецю навпроти Січі з ціллю контролю над нею. Та Кам'яний Затон розташовувався на самому кордоні з Кримським ханством і міг слугувати опорним пунктом не тільки проти січовиків, а й базою в разі наступу російської армії на Перекоп, якого кіннота могла досягти за якихось 16 годин [10, с.39]. Турецьке керівництво неодноразово наголошувало, що будівництво цієї фортеці суперечить статтям Константинопольського договору 1700 р.

У зв'язку з цим і виникла серйозна політико-правова дилема стосовно шведського короля, що шукав притулку в липні 1709 р. на турецькій території з залишками своїх військ (майже 2,5 тис. чол.), союзниками-мазепинцями (близько 2 тис.) та запорожцями (не менше 3–4 тис. чол.). Проблема поглиблювалась не тільки необхідністю застосування тодішніх міжнародно-правових звичаїв, а і можливістю застосування традиційного мусульманського права (адата) до шукаючого притулку.

У середині – другій половині липня 1709 р. (10, 14, 27 липня 1709 р.) цар направляє султану Ахмеду III листи, в яких пропонує видати Мазепу і затримати Карла XII заради збереження «доброї згоди» між двома державами. У листах немає натяків на

будь-які суми винагороди за голову Мазепи чи Гордієнка, тому якісь цифри, наведені в працях пізніших авторів, є їхніми домислами. Однотипність листів говорить про те, що відповіді на перші два цар так і не отримав. Цікавим пасажем у листах є посилання Петра I на всенародні права при виправданні дій російських військ Г.С. Волконського в прикордонній зоні [6, с.289]. Термін «всенародні права» явно синонімічний нашому розумінню «міжнародне право», або ще точніше «міжнародний звичай». Листи Петра до султана, однак, потрапили до Ахмеда III лише 26 серпня 1709 р. усі одночасно, оскільки раніше російському послу П.А. Толстому не вдалося домогтися аудієнції. До цього Толстой контактував тільки з другорядними дипломатами і, як йому здавалося, позиції Туреччини після Полтавської битви були досить лояльними до Росії: «Порта поступаєт к стороне царского величества любовно» [7, с.1090]. Але він вважав, що Карла, як гостя, все ж таки не видадуть Росії, максимум – вишлють за межі Туреччини. Вірогідність видачі Мазепи чи Гордієнка йому видавалася більшою, але цьому міг завадити їх перехід в іслам. У цьому випадку Туреччина не видасть їх як одновірців [7, с.1091].

Позиції турецької сторони формально були більш міцними: втікачі не вступали в Очаків, а провели декілька днів північніше і достатньо швидко попрямували до Бендер, куди прибули 21 липня [5, с.335]. Як з'ясувалося, султан оцінив вимоги Петра, викладені у другому листі як безтактні, диктуючи йому як суверену конкретні кроки по відношенню до шведського короля і українського гетьмана. Очевидно, однак, що конфлікт вдалося б локалізувати за рахунок оригінального ходу з турецької сторони: Карл і Мазепа зупинялися за межами стін турецьких фортець Очакова і Бендер, у поселеннях Суклея і Варниця (уже на початку 1711 р.), фактично на становищі неофіційних гостей.

Однак через декілька тижнів стався ще серйозніший інцидент. 22 вересня 1709 року помер М.С. Мазепа, що мало б розрядити турецько-російську напругу. Буквально тоді шведський король направив на північ Молдавії великий загін генерал-ад'ютанта Юлленкрука (близько 600 шведів і понад 500 запорожців). Загін просунувся до м. Черновиць (нині – обласний центр України Чернівці), очевидно збираючись пройти через Карпати й Південну Польщу на з'єднання з прошведськими польськими силами Юзефа Потоцького і корпусом шведського генерала Крассау. Однак, молдавський господар (великий князь) Михайло Раковиця сповістив про рух Юлленкрука Петру I. Він негайно виділив зі складу корпусу А. Меншикова «летючий загін» уже згадуваного бригадира Кропотова. Очевидно, цар був впевнений, що з таким значним загоном (приблизно 30% шведських сил і 20% запорожців) може прориватися у Польщу і сам король, що зарекомендував себе за ці роки відчайдушним сміливцем. Можливо, росіянам уже було відомо, що Карл XII майже одужав від важкого поранення, отриманого напередодні Полтавської битви. Полон короля шведів був вартий того, щоб порушити турецький кордон.

Російське командування ретельно готувалося до операції. Командиру російського з'єднання бригадиру Кропотову було надано детальні інструкції, складені 19 серпня 1709 року особисто царем Петром [6, с.348-351]. Згідно з ними, Кропотов повинен був досягти району Кам'янця-Подільського й робити вигляд, що його надіслано сюди нібито на зимові квартири («на стацію»). Крім того, йому слід було встановити зв'язок з волоським господарем, з яким він мав листуватись шифрованими листами. Слід зазначити, що хоча інструкція не називає імені волоського господаря, але з контексту видно, що мова йде про господаря Молдови. Інструкція містила детальні вказівки, як слід поводитися з полоненим королем шведів та його польськими союзниками. Але найбільш цинічно виглядав пункт восьмий. У ньому ретельно виписувалось як слід обкласти місцеве населення різними поборами, аби змусити його покинути рідні села й переселитися до Полонного та Межириччя, володінь князя Меншикова, що він їх отримав від короля Августа Сильного.

Уже через тиждень бригада Г. Кропотова з Києва дісталась Поділля та зайняла смугу понад Дністром шириною близько 320 км (40 миль), контролюючи переправи [7, с.1193].

27 вересня російський авангард з українських козаків перетнув турецький кордон на Дністрі, поблизу Кам'янця, і заглибився на територію Молдавського князівства (васала Туреччини). Шведи зуміли відбити першу атаку, але були заблоковані біля лісового масиву. Підоспілі російські драгуни, не виключено, тих же полків, що билися на Бузі в липні 1709 р., підготувалися для нової атаки. Очевидно, росіяни мали значну чисельну перевагу, а стійкість запорожців викликала у шведів небезпідставні побоювання, тому Аксель Юлленкрук вирішив здатися без бою. Запорожці при цьому розсіялися через лісовий масив у гори і в цілому уникли полону (окрім 8 чоловік). Шведів здалося 551 чоловік (декілька десятків загинули в сутичці авангардів і ще кілька повернулися до короля) [6, с.410-411]. Однак шведського короля захопити так і не вдалося, а значить, Туреччині й надалі було кого захищати і з ким домовлятися про майбутнє антиросійського союзу.

Характерно, що навіть після сутички під Чернівцями російські полки не залишили Поділля, а продовжили своє перебування тут і в жовтні. 9 жовтня Г. Кропотов писав О. Меншикову «... контрибуції собрано полтретьи тысячи тарелей (талерів – О.С.) и впредь выбирать з достальных по указу буду. Только доношу вашей князей светлости, что zelo много убогих людей, у которых хотя и скота не мало побрано, а они, не имея денег, от того отступились...» [7, с.1192]. Як бачимо російські командири вимагали грошей за викуп худоби, однак у селян їх просто не було, а кидати рідні села й перебиратись до Полонного вони, як видно, не поспішали. Відзначимо, що ці дії росіян не були викликані жодною воєнною необхідністю, а переслідували виключно політичну мету: зігнати населення з територій, які повинні були залишитись під владою Речі Посполитої та збільшити кількість «душ» у володіннях князя Меншикова, а значить й збільшити його статки, хоча Річ Посполита залишалась союзником...

Напруга зростала впродовж наступних 13 місяців. На султана впливала його мати, що симпатизувала королю Карлу XII, кримський хан Девлет-Гірей, послідовний ворог Москви, посол Франції і новий турецький візир Нуман-паша Кепрюлю. Росія як завжди широко використовувала підкуп, як таємний, так і офіційний: наприклад, в 1709 році кримському ханові було виплачено 10 тис. дукатів так званих «шапошних грошей» (калпак акчаси), які московські царі час від часу виплачували ханам, щоб запобігти набігам татар на їх землі [10, с.47, 56]. Останньою краплею, за твердженням австрійського посла в Стамбулі М. Таьмана, став лист Петра I султану з вимогою звільнити з галер російських полонених, взятих в полон татарами раніше. До того ж лист вперше було підписано Петром титулом «царя та імператора».

До цих пір в Європі титул імператора визнавався лише за імператором Священної Римської імперії, а також за султаном («падишахом»). Спроба Петра I стати поряд з ними, звісно ж була сприйнята в Порті як провокація. Очевидно російському царю запаморочили голову успіхи в Прибалтиці: взяття Риги, Ревеля (Таллінна), і Виборга, а також встановлення майже повного контролю над Річчю Посполитою. Очевидно, в цих умовах Петро I не побоювся війни на два фронти, гадаючи, що зі Швецією уже покінчено, а з османами його непереможна армія упорається. При цьому розраховував на допомогу підкорених турками православних народів. У Стамбулі гадали інакше, і до війни готувалися серйозно – і технічно, і фінансово, і юридично. Було скликано засідання Дивана з участю Девлет-Гірея. Там 8 листопада 1710 р. було проголошено: «Зафер істериз!» (хочемо війни!). Було прийнято заяву із 15 пунктів, в яких було викладено претензії до московської сторони. Два з них якраз і торкалися прикордонних інцидентів на Бузі і біля Чернівців, як таких що прямо порушили турецький суверенітет [10, с.77]. Наступного дня війна була публічно оголошена, а російського посла П.А. Толстого заарештовано.

Війна була доволі швидкоплинною і останньою успішною для Туреччини війною, виграною у Росії сам на сам.

Список використаних джерел:

1. Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714) / В.А. Артамонов. – М. : Наука, 1990. – 208 с.
2. Беседіна Н. Полтавська битва – важливий чинник формування нового зовнішньополітичного курсу Османської імперії / Беседіна Н., Рибачук В. // Полтавська битва 1709 р. в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав : зб. мат. міжнародної наук.-практ. конф. – Х. : ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. – С.130-137.
3. Возгрин В.Е. Военно-политический конфликт в период пребывания Карла XII в Турции (1709–1714) (по неопубликованным источникам) / В.Е. Возгрин // Проблемы войны и мира в эпоху нового и новейшего времени (к 200-летию подписания Тильзитского договора). – СПб. : Изд. дом СПб гос. университета, 2008. – С.57-75.
4. Григорьев Б.Н. Карл XII, или пять пуль для короля / Б.Н. Григорьев. – М. : Мол. гвардия, 2006. – 550 с.

5. Лагус Ф. Карл XII в Южной России / Ф. Лагус // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.3. – Одесса : гор. типография, 1853. – С.306-337.
6. Письма и Бумаги императора Петра Великого / ред. Б.Б. Кафенгауз. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – Т.IX (январь-декабрь 1709 года), вып.1. – 526 с.
7. Письма и Бумаги императора Петра Великого / ред. Б.Б. Кафенгауз. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – Т.IX, вып.2. – 1620 с.
8. Полтавская реляция генерал-квартирмейстера Аксея Юленкрука. // 300 лет полтавскому сражению. Спец. совместный выпуск ВИЖ – Старый цейхгауз, 2009. – 102-111с.; Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось / А. Гилленкрюк // Военный журнал. – 1844. – № 6. – С.1-105.
9. Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 р. / О. Репан. – К. : КМА, 2009. – 195 с.
10. Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) / отв. ред. С.Ф. Орешкова. – М. : Наука, 1977. – 103 с.
11. Цехмістро Н. Донесення австрійського посла у Туреччині М. Тальмана про стан російсько-шведсько-турецьких відносин після Полтавської битви (1709–1710) / Н. Цехмістро // Полтавська битва 1709 р. в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав : зб. мат. міжнарод. наук.-практ. конф. – Х. : ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. – С.137-143.

This article is devoted analysis of little-known events of the Northern War, which became one of the reasons the Russian-Turkish war.

Key words: *irregular cavalry, surrender at discretion, river crossing, border incident.*

Отримано: 07.06.2012

УДК 94(477)«1652»:930.2

В. С. Степанков

БАТОЗЬКА БИТВА У ВИСВІТЛЕННІ М. КОСТОМАРОВА ТА М. ГРУШЕВСЬКОГО

В статті аналізуються концепції Батозької битви розроблені видатними істориками України другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття.

Ключові слова: *Батозька битва, М. Костомаров, М. Грушевський, історіографія, військо, козаки, жовніри, табір, Б. Хмельницький, Тиміш, М. Калиновський, В. Луну.*

Батозькій перемозі (2 червня 1652 р.) української армії явно не пощастило з її висвітленням у вітчизняній історіографії. На відміну від польської, вона так і не діждалася свого дослідження монографічного характеру. Автори, починаючи від М. Костомарова, переважно зображували перебіг битви у контексті з'ясування масштабніших проблем. А відтак торкалися цієї події лише як окремого епізоду визвольних змагань українців, що, зрозуміло, спонукало вчених обмежуватися показом її найголовніших сторін (виняток частково становлять праці М. Костомарова, М. Грушевського, Ю. Тисс-Крохмалюка та І. Стороженка [1-4]).